

ПАМ'ЯТЬ ПРО АКАДЕМІКА МИРОСЛАВА ПОПОВИЧА

DOI

ФІЛОСОФІЯ МИРОСЛАВА ПОПОВИЧА У КОНТЕКСТІ ПРОВІДНИХ ТЕНДЕНЦІЙ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ¹

Анатолій Єрмоленко

*директор Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,
д.філос.н., професор, член-кореспондент НАН України*

У статті йдеться про філософію Мирослава Поповича в контексті провідних тенденцій сучасної філософії, зокрема проаналізовані основні ідеї його філософських творів у світлі комунікативного повороту, філософії дискурсу, актуалізації практичної філософії та етики. Стаття розкриває багатовимірну наукову, громадську і публіцистичну діяльність філософа, у якій свобода – основна цінність, а прагнення істини – фундаментальна чеснота науковця. У тексті наголошено, що Мирослав Володимирович був відкритою, толерантною і діалогічною людиною, життя якого спрямоване на досягнення порозуміння з людьми і злагоди в суспільстві. Без його творчого внеску не можна уявити сучасну філософію і соціально-гуманітарні науки в Україні, громадсько-політичну сферу українського суспільства і повсякденне життя українців. Висновком статті є твердження: «Бути людиною» для Мирослава Поповича – це не запитання, не констатація, це – моральний імператив, яким керувався насамперед він сам. «Бути людиною» – це й заповіт великого філософа.

Ключові слова: діалог, істина, порозуміння, свобода, толерантність.

Час плине, минув рік, як не стало директора Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, академіка НАН України Мирослава Володимировича Поповича. У нашому Інституті проведені вже другі читання пам'яті академіка Поповича: «Бути людиною» і «Філософія свободи». Такі читання минулого року відбулися і в Інституті соціології НАН України, а також у Харківському національному університеті імені В.Н.Каразіна. Варто наголосити, що такі читання мають не тільки меморіальну значущість. Вшановуючи пам'ять видатного філософа, ми отримуємо можливість поміркувати над проблемами, над якими працював Мирослав Володимирович, розвивати його ідеї, аби продовжити і примножити його думки, і тим самим розвивати саму філософію.

Згадуючи Мирослава Володимировича, – а я майже сорок років працював з ним в одному Інституті, разом брав участь у багатьох конференціях, громадсько-політичних заходах, – зазначу, що це багатогранна, творча, активна, яскрава особистість. Звісно, кожний із нас має свій образ філософа, що постає із інтерпретацій його наукового доробку та громадської діяльності, так само як і з досвіду співпраці та спілкування з ним. Прагнучи якось характеризувати людину, особливо таку творчу й багатовимірну, як Мирослав Попович, розумієш, що це доволі складна справа.

¹ Ця стаття є розширеною і поглибленою версією тексту: Єрмоленко А.М. Філософія дискурсу Мирослава Поповича в контексті провідних тенденцій сучасної філософії // Філософські діалоги'18. Бути людиною (пам'яті Мирослава Поповича).. – К.: Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАНУ, 2018. – С. 7-17.

Завжди це буде непростим званням, завжди образ буде неповним, однобічним, певною мірою редукованим. І це зрозуміло. Адже повсякчас буде проблемою висвітлити наукові уподобання та досягнення мислителя у перетині біографічного, соціально-онтологічного і парадигмального методів дослідження. До того ж це ще складніше, коли йдеться про спробу окреслити й деякі змістові аспекти філософського доробку мислителя з огляду на провідні тенденції розвитку філософії та суспільства певної історичної доби.

Якось у книжці Отфрида Гьофе про Канта я натрапив на міркування, в яких ставиться питання методології дослідження творчої біографії того чи того філософа, взаємозв'язку розвитку ідей і важливих біографічних моментів. Він пише, що, скажімо, характеристику Ж.-Ж. Русо можна пов'язувати з мандрівками, Г. В. Ляйбніца – з листуванням із великими особистостями його доби, Платона та Гобса – з політичною діяльністю, Ф.В.Й. Шелінга – з його стосунками з жінками тощо. Канта, – зауважує Гьофе, – можна зрозуміти лише з його доробку. Цей доробок називається наукою, передусім, наукою розуму [15, S. 7]. І коли я намагаюсь створити певний образ філософів, з якими я спілкувався, то завжди спадають на думку ці слова Гьофе.

Ясна річ, цими словами можна було б характеризувати і філософа Поповича, адже для нього найважливішою **цінністю і чеснотою науковця є істина**. Прагнення і пошуки істини супроводжували все його життя, навіть тоді, коли це робити було досить складно і небезпечно, а саме за доби, яку він пізніше, ХХІ сторіччя, назве «червоним століттям» в одноіменній книжці. Ще за часів панування комуністичної ідеології в нашій країні Мирослав Володимирович видає книжки, присвячені проблемам методології і філософії науки, логіки, мови наукового пізнання, зокрема: «О философском анализе языка науки» [1], «Логика и научное познание» [2], «Философские вопросы семантики» [3].

Хочу зазначити, що таке спрямування філософії є вкрай важливим і для сучасної доби, коли в «ситуації постправди», у «ситуації постістини», інспірований постмодернізмом, контекстуалізмом і релятивізмом, розминаються ключові поняття, чи, скориставшись мовою Нікласа Лумана, системні коди науки, такі як «істина/хиба». Проте така ситуація набуває неабиякої значущості й для морально-етичного виміру людського буття, коли так само релятивізуються ключові поняття й системні коди сфери етичного, такі, як «добро/зло», «добре/погане». Тим самим створюється й «ситуація постморалі», що діагностується в соціальних системах сучасного суспільства. Такий аморалізм постмодернізму Попович не сприймає, зазначаючи у книжці «Філософія свободи», що за цим криється насправді не позиція «над сутичкою», не політична незаангажованість, а прагнення відділити світ соціальних дій, конформних і політично оформлених як елементи світового порядку, від світу моральнісних соціальних оцінок» [14, с. 364].

Ситуація постправди і постморалі загрозлива ще й тим, що її ознакою є виникнення гібридних ідеологій, які поєднують непоєднуване, цинічно використовуючи різні, часто-густо протилежні, світоглядні уявлення задля владних домагань політиків; фейковою інформацією, посиленою цифровими технологіями, розпалюється ворожнеча між народами; загострюються військові конфлікти, набуваючи гібридних проявів, коли відкидаються будь-які моральні приписи й правові норми ведення війни, при цьому досить складно ідентифікувати військового супротивника. Певною мірою можна говорити про гібридизацію сьогодишнього світу загалом, що охоплює мало не всі сфери суспільства, і є вкрай небезпечним і загрозливим явищем. У зв'язку з цим етос науковця потребує чіткої позиції, вектор якої спрямовано на пошук істини і добра та безумовне служіння їм, чим, власне, й переймався Мирослав Попович.

Однак, гадаю, що досить складно характеризувати академіка Поповича лише як науковця, рубрикувати його творчий доробок і життєвий шлях тільки в термінах наукового

пізнання. Порівняно з Кантом Поповича не можна ідентифікувати тільки за його науковими здобутками. Адже він був і дослідником, і громадським діячем, і педагогом, і народним дипломатом. Він писав пейзажі, був справним кухарем – згадаймо його телепередачі з кулінарії. Проте насамперед він був філософом, і навіть його куховарство на телебаченні – це не тільки приготування смаколиків за власними кулінарними рецептами, це ще й розмови світоглядного й філософського змісту.

Багатовимірність його життя стосується і наукової творчості, яка виходила далеко за межі якоїсь вузької спеціалізації, це радше міждисциплінарні чи трансдисциплінарні дослідження. Його кандидатська дисертація присвячена сучасній французькій філософії, докторська – логіці та методології науки. Варто особливо наголосити, що дослідження західної філософії, започатковані **Мирославом Поповичем, а також Ігорем Бичком** (на жаль, нещодавно і він пішов із життя), у складних умовах холодної війни відкривали шпаринку до інших, крім догматичного марксизму-ленінізму, способів мислення, торуючи таким чином шлях до сьогодишнього руху українського суспільства до **європейських, універсалістичних цінностей**.

Продовжуючи науковий напрям, започаткований Павлом Копніним, Мирослав Попович закладає основи нової парадигми в нашій філософії, що свідчить про те, що в київському колі філософів існувала й успішно розвивається сьогодні не тільки **світоглядно-антропологічна** традиція, засадничена дослідженнями Володимира Шинкарука, а й **способи філософського мислення, інспіровані аналітичною філософією**. Ці способи мислення великою мірою дотичні до тих парадигмальних змін, які відбуваються цієї доби у світовій філософії, що ввійшло в історію філософської думки як герменевтично-лінгвістично-прагматично-семіотичний поворот. Цей напрям розвиває і Мирослав Попович у своїх працях наступних років, зокрема в монографії «Рациональність і виміри людського буття» [5].

Така співзвучність, корелятивність його мислення з провідними тенденціями сучасної філософії свідчить про певний космополітизм його творчості, світоглядних і ціннісних орієнтацій, є ознакою того, що він був «людиною світу», «філософом світу». Таку спрямованість філософії має і його книжка «Бути людиною» [10], під гаслом якої проходять сьогоднішні читання. Зауважу, що ця книжка була опублікована в 2008 році, а через десять років, 2018 року, у Пекіні відбувся Всесвітній філософський конгрес із співзвучною назвою: «Навчатися бути людиною».

У цій книжці ми також бачимо, що Мирослав Володимирович здійснює свою творчість як філософію діалогу, філософію дискурсу в самому широкому розумінні цього слова: і як філософію мовлення, і як філософію комунікації, і як філософію порозуміння. Послідовно показуючи рівні лінгвістичного повороту, він ретельно аналізує мовленнєві акти, як вони постають і в науці, і в повсякденних практиках, характеризує дискурс як важливий складник людського живого спілкування і комунікації в ситуації, де зустрічаються мовець і слухач. Зокрема, у книжці «Бути людиною» він дає таке визначення дискурсу: «Дискурс – це те в мовленнєвому акті, що дає змогу мовцеві вважати свої слова відповіддю на запитання, поставлене тим, хто його слухає, або структуру типу «запит – відповідь», яка зв'язує текст і робить можливою комунікацію» [10, с. 53].

Однією з провідних і наукових тем Мирослава Володимировича є тема свободи. Ідея свободи червоною ниткою проходить через його, на жаль, посмертно видану книжку «Філософія свободи», в якій філософ наголошує: **«суттю проблеми людини є проблема свободи»** [14, с. 377]. Ця тема є ключовою і для багатьох інших праць Мирослава Володимировича, зокрема й праці «Бути людиною», «Григорій Сковорода: філософія свободи» та інших.

У книжці «Григорій Сковорода: філософія свободи» вкрай важливим є припущення філософа про те, що «літературні і філософські діалоги Сковороди є стилізованим «високим» відтворенням у вишуканій літературній формі реальних розмов філософа з простими співбесідниками, оскільки в цих творах чується жива інтонація то суперечки, то монологу-проповіді» [8; 150-151]. Це твердження наголошує на Сократичних витоках філософії Сковороди, що на протигагу монологічній парадигмі новоєвропейської філософії дало можливість звернутися до діалогу, насамперед еленктичної його серцевини як аргументативної практики. У зв'язку з цим хочу наголосити, що Сковорода є найсучаснішим філософом. Адже звернення до діалогу, аргументації і дискурсу є провідним трендом саме сучасної філософії, яка «знімає» в собі і онтологічну, і ментальну парадигми, що проявляється в філософії діалогу та етиці дискурсу, комунікативній філософії тощо.

Ця проблематика є так само співзвучною із Всесвітнім філософським конгресом, на якому обговорювалась ідея «діалогічної цивілізації». Вона стала предметом дослідження і в останній, виданій ще за життя Мирослава Володимировича, спільній з іншими науковцями Інституту, праці «Суспільний діалог як шлях до порозуміння» [13], а також у виданій уже після смерті філософа, книжці «Філософія свободи», у якій зокрема дана висока оцінка філософії німецького мислителя і громадського діяча Леонарда Нельсона, що заклав основи неосократичного діалогу в політичній філософії ХХ сторіччя.

Такий парадигмальний поворот передбачає й відповідний моральний вимір філософії, науки, пізнання загалом. І тут варто назвати ще одну провідну тенденцію в світовій філософії, яка розвивається як «реабілітація практичної філософії», де основу складає етика, моральні чесноти, норми і практики, можливості їх філософського обґрунтування і прикладного застосування до соціальних систем сучасного суспільства. Ця тенденція особливо далася в знаки останньої третини ХХ сторіччя, вона залишається актуальною і провідною й ніні. Ці ідеї дістали свого розвитку у працях філософа Поповича «Істина. Правда. Життя. Думки небайдужої людини» [11].

Особливо хотів би зауважити уже згадану книжку «Червоне століття» [7], перекладену російською мовою як «Кровавый век» [13]. Назва книжки Мирослава Володимировича «Червоне століття», мабуть, якнайточніше відповідає кольору ХХ сторіччя, започатковуючи обговорення, рефлексію всього того, що довелося пережити нашому народу і людству в цілому цієї доби. Але в книжці йдеться не тільки про історію століття, і це навіть не філософія історії, як зауважує сам автор напочатку книжки. «Головна мета – побачити смисл історії нашого часу» [7, с.3]. Це дослідження набуває особливої ваги сьогодні, коли історіографія претендує на те, щоб стати мало не «першою ідеологією», заступаючи собою і філософію, і політологію. Перекручуючи історичні події і факти, звертаючись до традиції, вона використовує їх з метою легітимації політичних рішень, виправдання захоплення чужих територій тощо, стає серцевиною гібридної ідеології і практики, що дістає свого граничного прояву в гібридній війні.

Принагідно додаю, що «побачити смисл» означає ще й «переосмислення», і навіть *пере-смислення* історії (даруйте за неологізм), що передбачає не тільки історичну герменевтику, а й *критичну герменевтику історії*. Адже твердження «історія не має умовного способу» (російською – «сослагательного наклонения») правильне лише частково, воно має сенс лише в **дескриптивно-телеологічному**, а не в **прескриптивно-аксіологічному вимірі**: ми не можемо *post factum* змінити історичні події, але можемо дати їм іншу (інакшу) оцінку, змінити смислове ставлення до них, і з погляду сьогодишнього досвіду їх *пере-смислити*, а отже зробити правильний вибір, зокрема й цивілізаційний. І це твердження має не тільки ретроспективний зміст, а й перспективний вектор, спрямованість у майбутнє.

Ба більше, це важливо ще й тому, що в складних, відкритих системах, яким і є сучасне суспільство, досить складно прогнозувати майбутнє телеологічно, але це треба робити аксіологічно, обґрунтовуючи цінності й норми суспільного розвитку в аргументативному дискурсі. Тому ця книжка є ще й **застереженням на майбутнє**, аби подібні криваві події не повторилися, це ще й нагадування про вразливість демократії. «Жовтневий переворот, – як пише Мирослав Володимирович, – це насамперед розвал молодій демократичній державі» [7, с.15], що своєю чергою викликано слабкістю новостворюваних тоді демократичних інституцій. Тому це твердження має бути застереженням і щодо нашої молодій демократичній державі, особливо з огляду на військову агресію з боку Росії.

Будучи «філософом світу», – його праці знані в багатьох країнах, – академік Попович приділяв чимало уваги дослідженню культурно-екзистенційних вимірів українського суспільства, його традицій і звичаїв, зокрема в працях «Мировоззрение древних славян» [4], «Нарис історії культури України» [6], «Культура. Ілюстрована енциклопедія України» [9] та інших. На цьому він добре знався і переймався збереженням і творенням ідентичності українського народу.

Його наукові праці присвячені також діагностуванню сучасної доби, пошуку шляхів демократичного розвитку українського суспільства, цивілізаційного вибору України. Ствердження можливостей консолідації, єднання і солідарності українського народу він переймався в багатьох своїх публіцистичних працях, виступах у засобах масової інформації, інтерв'ю, бесідах тощо. І це насамперед важливо, враховуючи зростання націоналістичних і радикальних тенденцій у сучасному світі як правого, так і лівого спрямувань.

Моральність – це ключове визначення і його громадської діяльності. **Академік Попович – видатний громадсько-політичний діяч України, протаганіст соціал-демократичних цінностей і ліберально-демократичних політичних практик.** Він один із тих, хто особисто зробив вагомий внесок у проголошення державної незалежності України 1991 року, започаткував демократичні традиції в політичному житті українського суспільства і творенні державних інституцій в Україні, активно сприяв становленню та розвитку громадянського суспільства.

Він стояв у витоків Народного руху України, що торував шлях до демократизації українського суспільства, а врешті-решт став одним із чинників руйнації радянської системи. Багато хто пам'ятає його гострі дискусії з тодішнім ідеологом і функціонером Компартії України Леонідом Кравчуком кінця 80-х років ХХ сторіччя. Він був одним із засновників і протагоністом громадської організації «1 грудня», діяльність якої спрямована на моральну меліорацію української політики. Його промовисті виступи на Майдані надихали учасників Революції гідності. Мирослав Володимирович – визнаний моральний авторитет, яких за соціологічними дослідженнями, на жаль, так бракує Україні. Тому його громадська позиція, його моральна налаштованість є важливим складником і чинником консолідації українського народу.

Очолюючи товариство «Україна – Франція», Мирослав Попович був активним учасником народної дипломатії, що проявлялось не тільки в франко-українській науковій співпраці: конференціях, круглих столах, які регулярно проводились в Інституті філософії, а й у громадсько-політичних заходах. І 25 вересня 2018 року Інститут філософії вкотре приймав делегацію філософів із Франції на чолі з Мішелем В'єв'єркою. Із французькими колегами ми обговорювали філософські проблеми насилля в історичному і соціальному вимірах, і спільною угодою були також окреслені напрями подальшої співпраці. Цей захід є продовженням справи, започаткованої Мирославом Поповичем.

Мирослав Володимирович був відкритою, толерантною і діалогічною людиною, без чого не можна уявити сучасну філософію і науку, громадську діяльність і повсякденне життя. З ним було доволі легко і невимушено спілкуватися і працювати і як з науковцем, і як з директором Інституту. Досить складні речі він міг висловлювати і викладати доволі просто, що проявилось у його педагогічній діяльності в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» та інших вищих навчальних закладах, а також у його публіцистиці, численних інтерв'ю на радіо і телебаченні.

Він був **філософом за покликанням**, філософом за первинним значенням цього слова, тобто був мудрецем, із яким радились і політики, і громадські діячі, і пересічні громадяни. Пам'ятаю, як під час **Революції гідності в його кабінеті збирались колишні президенти України та відомі громадські й політичні діячі, вони приходили за порадами в тій складній і драматичній ситуації**. Тому, якщо спробувати виокремити певні людські якості Мирослава Володимировича, то я назвав би такі важливі його риси, як відкритість, толерантність і принциповість, що було спонукую до щирого, невимушеного й творчого спілкування. Він із усіма прагнув знайти спільну мову, можливість досягти згоди й порозуміння, не забуваючи при цьому про принципи. Тому екзистенційну його невивірненість, неповторність і незамінність ми постійно відчуватимемо.

Водночас у спілкуванні з філософом відкривалось те, наскільки це молода душею людина, відкрита до нових ідей, думок і практик. Тому не буде перебільшенням сказати, що людські й наукові чесноти філософа Поповича – взірць для всіх нас і настанова для прийдешніх поколінь філософів. І ми й надалі звертатимось до творчої спадщини Мирослава Володимировича як науковця, до його досвіду як людини і у своїх дослідженнях, і у своєму житті. «Бути людиною» для Мирослава Поповича – це не запитання, не констатація, це – моральний імператив, імператив, яким керувався насамперед він сам. **«Бути людиною» – заповіт великого філософа.**

Список літератури:

1. Попович М.В. О философском анализе языка науки. – К.: Наукова думка, 1966.
2. Попович М.В. Логика и научное познание. – К.: Наукова думка, 1971.
3. Попович М.В. Философские вопросы семантики. – К.: Наукова думка, 1976.
4. Попович М.В. Мировоззрение древних славян. – К.: Наукова думка, 1985.
5. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття. – К.: Наукова думка, 1997.
6. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1998.
7. Попович М.В. Червоне століття – Х.: Фоліо, 2005
8. Попович М.В. Григорій Сковорода: філософія свободи. – К.: Майстерня Білецьких, 2007.
9. Попович М.В. Культура. Ілюстрована енциклопедія України. – К.: Балтія-Друк, 2009.
10. Попович М.В. Бути людиною. – К.: Видав. Дім «Києво-Мог. Акад., 2011.
11. Попович М.В. Істина. Правда, Життя. Думки небайдужої людини. Зб. науково-публіцист. праць / Упорядн. Г.П.Ковадло. – К.: Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, 2016.
12. Попович М.В. Кровавый век. – Х.: Фоліо, 2016.
13. Попович М., Єрмоленко А., Малахов В., Ковадло Г. Діалог як шлях до порозуміння. – К.: Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, 2017.
14. Попович М.В. Філософія свободи. – Х.: Фоліо, 2018.
15. Höffe O. Immanuel Kant. Beck'sche Reihe Denker, 7., überarbeitete Auflage. – München: Beck, 2007.

**MYROSLAV POPOVYCH'S PHILOSOPHY
IN THE CONTEXT OF KEY TRENDS OF TODAY'S THINKING**

Anatoliy Yermolenko

*Director of H.Skovoroda Institute of Philosophy of Ukraine's National Academy of Sciences,
doctor of philosophic sciences, professor, corresponding member of Ukraine's National Academy
of Sciences, honored scientist of Ukraine*

The article focuses on philosophy of Myroslav Popovych in the context of the key trends of today's philosophy. In particular, Yermolenko analyzes key ideas of Popovych's philosophic texts in the light of communicative turn, discourse philosophy, revival of practical philosophy and ethics. The article focuses on his multi-faceted research, civic and public intellectual's activity, in which he always considered freedom as the major value and truth aspiration as researcher's major virtue. The text underlines that Myroslav Popovych was an open, tolerant and dialogue-oriented personality, aiming at achieving mutual understanding with people and in the society. It is impossible to imagine Ukraine's contemporary philosophy and science, its civil society as well as everyday life of Ukrainian society without his work and heritage. The article concludes that «Being Human» is, for Popovych, not a question or a statement, but a moral imperative, which he himself followed. «Being Human» is a testament of this great philosopher.

Key words: dialogue, truth, mutual understanding, freedom, tolerance.